

BORBÉLY ANNA

A nyelvcsere folyamata és kutatása¹

The usual outcome of bilingualism, however, is a return to monolingualism. This language change may take the form of (1) the maintenance of the group's original language and the disappearance of the second language, (2) a shift to the group's second language and the disappearance of the first language, or (3) the evolution of a new language through the processes of pidginization and creolization. In this article the author, herself a bilingual, presents an outline of the process of language shift and its research issues. The notion of language shift becomes clear in this study by the description of some linguistic concepts, such as language death, linguisticism, language murder, language maintenance, language revitalization, language revival, which are in relation with the process of language shift. The author discusses the group's social demographic factors and the attitudes of the group toward its own native language. This information may explain why a particular minority group shifts over to another language. It is stressed that no single factor can be responsible for a group's language shift, but several factors interact in complex ways affecting the process. After the presentation of the linguistic consequences of this phenomenon, the most important studies in this topic and the research methods of the study of language shift are summarized.

1. A nyelvcsere és társfogalmai

A világ lakosságának többsége nem egynyelvű, hanem inkább két- vagy többnyelvű közösségben él. A kétnyelvűség egy-, illetve többnyelvűségből alakulhat ki, és a „kétnyelvű helyzet egynyelvűvé, háromnyelvűvé vagy stabil kétnyelvűséggé fejlődhet” (Tabouret – Keller 1968: 108). A két- vagy többnyelvű közösségek vizsgálatakor ezért elsődleges annak tisztázása, hogy a közösség életében a kétnyelvűség stabil, vagy pedig instabil (átmeneti) jelenségnek tekinthető (Fishman 1968; Gal 1979: 2). A stabil kétnyelvű közösségek „megőrzik” az általuk használt nyelveket. Ezzel szemben az instabil kétnyelvű közösségek saját nyelvük használatáról áttérnek egy másik nyelv használatára (Fishman 1968; Gal 1979: 2). Ez utóbbi közösségek a nyelvcsere folyamatát élik át. „A nyelvcsere azóta létező nyelvi jelenség, amióta a nyelvek kapcsolatba kerültek egymással” (Grosjean 1982: 102). Weinreich megfogalmazása szerint nyelvcsere akkor következik be, ha a közösség „egy nyelv szokásos használatáról áttér egy másik nyelv használatára” (1953: 68). Az anyanyelv elhagyása egy másik nyelv elő-

¹ A tanulmány az OTKA T 030305 és az NKFP 5/126/2001 támogatásával készült.

nyére elsősorban két csoport eggyé válásakor következik be. Ez a jelenség lép fel, ha egy törzs egyesül egy másik csoporttal, vagy ha egy kisebbségi közösség átveszi az őt körülvevő többségi csoport kultúráját (Gumperz 1971: 119). Fontos megjegyezni azonban, hogy léteznek olyan csoportok is, amelyeknél a nyelvcsere már befejeződött, de etnikai kultúrájukat ennek ellenére megőrizték. Ez jellemző például az angliai cigányokra, sok amerikai indián törzsre (Paulston 1994: 15) és amerikai bevándorlóra (Gumperz 1982: 39).

Európában a nyelvcsere a többségi nemzet irányába történő nyelvi és kulturális asszimiláció jele, ezért sajátos politikai velejárói vannak (Gal 1979: 2).

A nyelvcsere ismertetésekor néhány fogalom tisztázása mindenképpen fontosnak tűnik. Ezek a következők: nyelvvesztés, nyelvhalál, nyelvpusztítás, lingvicizmus, illetve nyelvmegőrzés, nyelvélénkítés és nyelvfelélesztés.

A nyelvcsere folyamatnak kell tekinteni. E folyamat kezdetét jelzi, ha a közösség egy vagy több tagja nem használja többé csoportja anyanyelvét, hanem egy másik nyelvet beszél. A folyamat befejezésekor a közösség tagjai közül már senki sem beszéli a közösség eredeti nyelvét, csak az „új” nyelvet. Ellentétben a nyelvcserevel a nyelvvesztés (language loss, language attrition) „egy egyén életében következik be” (Stubbs 1985: 119) úgy, hogy a beszélő gyermekkorában elsajátított anyanyelvét (első nyelvét) bizonyos életkörülmények hatására elveszti, elhagyja (vö. Bartha 1995: 40).

A nyelvhalálra (language death) az a jellemző, hogy a nyelv adott közösségbeli kimúlásával a nyelv teljesen eltűnik, többé már egy ember sem beszéli a földön (vö. Trudgill 1992: 45–47, Paulston 1994: 47). Paulston Thomasont idézve írja, hogy egy nyelv halálát jelenti, ha (1) már nincs anyanyelvi beszélője, (2) egy közösség sem használja mindennapi beszélgetései során és (3) a normális körülményekre jellemző állandó változások nem jellemzik már (Thomason 1982; Paulston 1994). Nyelvhalál következik be például a mexikói malinchok nyelvének, a nahuatl esetében (Hill – Hill 1977). Ismereteink szerint az első nyelvhalálról szóló monográfiát Ioan Coteanu írta 1957-ben, román nyelven (Dressler és Wodak Leodolter 1977: 6). A félszáz oldalnál nem hosszabb könyv, a román alapnyelvből kifejlődött négy nyelvjárás: a dákoromán, az aromán (vagy másik nevén a macedoromán), a meglenoromán és az isztroromán közül, az utóbbi halálával foglalkozik. Az isztroromán alapszókinca és nyelvtani szerkezete a dákoromántól (melyből a mai román nyelv alakult ki) 6–700 éve elszakadt és ettől izoláltan fejlődött. Latin sajátosságait részben megőrizve elsősorban lexikai, de nyelvtani szerkezetét tekintve is változott a horvát, a szlovén és az olasz nyelv hatására. Coteanu figyelemre méltó megállapításai közül kettőt említek meg. Az egyik, hogy egy nyelv halála nem oly módon következik be, hogy A nyelv grammatikai szerkezete azonosul B nyelv grammatikai szerkezetével, hanem úgy, hogy az A nyelvet beszélő közösség egy tagja sem beszéli többé saját nyelvét. A szerző nem vonja kétségbe azt sem, hogy A nyelv grammatikai

szerkezetének szétesése, a vegyes szerkezetek kialakulása is szerepet játszhat ennek a nyelvnek a halálában, viszont azt sem vitatja, hogy ha B nyelv valamilyen oknál fogva elveszítené eddigi erőteljes hatását, akkor a közösség a kontaktushatások ellenére is képes lenne megőrizni saját nyelvét. Coteanu egy másik érdekes megállapítása, hogy az isztroromán archaikus elemeit csak a gyerekeknél tudta rögzíteni, mivel a felnőttek közül a nők az idegenek jelenlétében kerültek ezek használatát, és a férfiak viszont már maguk között sem használják (1957: 42). Coteanu könyve után húsz évvel a *Linguistics* és az *International Journal of the Sociology of Language* című folyóiratok egy-egy teljes számban foglalkoztak a témával, majd 1981-ben Nancy C. Dorian monográfiája jelent meg a nyelvhalálról (*Linguistics* 1977/191; *IJSL* 1977/12; Dorian 1981).

A lingvicizmust Skutnabb-Kangas a kisebbségi közösségeket fenyegető, a nyelv alapján történő megkülönböztetés ideológiájának nevezi. A magyarul megjelent könyvében a faji megkülönböztetést (racism), az etnikai megkülönböztetést (ethnicism) és a nyelvi megkülönböztetést (linguicism) így definiálja. „A 'faj' etnicitás/kultúra vagy nyelv alapján meghatározott csoportok között, a hatalom és az (anyagi és egyéb) források egyenlőtlen elosztásának legitimálására, megvalósítására és reprodukálására felhasznált ideológiák, struktúrák és gyakorlat” (1997: 20). Bartha Csilla (1999: 229) véleménye szerint, „ha a magyarországi kisebbségek oktatásának történetét végigtekintjük, nem járunk messze a valóságtól, ha azt állítjuk, hogy e csoportok különböző időszakokban a kulturális és intézményi lingvicizmus különböző formáival szembesülhettek. Az előbbi a többségi viselkedésében a kisebbségi anyanyelv csökkent értékének hangoztatásaként jelenik meg, míg az utóbbi már a kisebbségi anyanyelvek tanításával kapcsolatos, a többségi nyelv elsajátítását hangsúlyozó, a kisebbségi anyanyelvek oktatásának kevés jelentőséget tulajdonító konkrét lépéseket jelenti (vö. Skutnabb-Kangas 1997: 30–31)”.

A nyelvpusztítás (language murder) során ugyanúgy, mint a nyelvvesztés vagy a nyelvhalál esetében egy nyelv használata szűnik meg. Viszont ebben az esetben a nyelv a legerőszakosabb módon hal el: vagy úgy, hogy a nyelv összes beszélőjét fizikailag megsemmisítik (fajirtás), vagy pedig úgy, hogy brutális módon asszimilálják őket (nyelvirtás) (Kloss 1969: 177; Dressler és Wodak Leodolter 1977: 5).

A nyelvcsere ellenpólusa a nyelvmegőrzés (language maintenance). A nyelvmegőrzés a hatvanas évek elejétől vált a kutatások egyik fő témájává (Fishman 1966: 424), a kétnyelvű közösségek kultúrájának és nyelvének fenntartására irányuló törekvésekkel párhuzamosan. Bár a nyelvcsere és a nyelvmegőrzés ellentétes irányú folyamat, mégis egy-egy közösség életében eltérő mértékben bár, de egyszerre van jelen. Ugyanis mindkét jelenség szoros kapcsolatban van a társadalmi és kulturális változásokkal, valamint a csoportok között meglévő kapcsolatokkal. Egyes kutatók ezért a két jelenséget egyszerre vizsgálják (Fish-

man 1966; IJSL 1980/25; 1987/68; 1988/69; Amastae 1982).

Fishman szerint a nyelvmegőrzés és a nyelvcsere tanulmányozása a más-más nyelvet beszélő lakosság kontaktusának kialakulása után válik időszerűvé (1966: 424). Paulston (1994: 20–21) három olyan körülményt ismertet, amikor nyelvcsere nem figyelhető meg, de a nyelvmegőrzés igen. Az első, amikor a csoport önként alakít ki maga körül egy képzeletbeli határvonalat, ami a többséggel való érintkezést akadályozza (vö. Barth 1969). Ebben az esetben nem a csoport nyelvének, hanem egyéb dolognak, például a vallásnak a megőrzését szolgálja az önként vállalt elzártság, ami persze a nyelv megőrzését is maga után vonja. Példa erre a pennsylvaniai németek (Amish-ok) csoportja (vö. Huffines 1980). Egy másik szituáció, amikor egy közösség külsőleg van elhatárolva a többségtől. A fekete amerikaiak múltbeli helyzete jó példa erre, amikor is a közösség korlátozva volt bizonyos javak, szolgáltatások megszerzésében és különösen a munkához jutás tekintetében. Ugyancsak a nyelvmegőrzést segíti elő a földrajzi izoláltság (pl. a kecsua indiánok az Andok hegységben). A harmadik a diglossziaszerű² szituáció (Ferguson 1959), ahol a két nyelv funkciójának megosztása érvényesül, vagyis amikor mindkét nyelvnek megvan a saját funkciója és nyelvhasználati területe (Paulston 1994: 20–21). Ilyen az arabon belül a klasszikus és az egyiptomi arab, a svájci német esetében a sztenderd és a svájci német (Ferguson 1975: 294).

A nyelvélénkítés (language revitalization) esetében egy létező nyelv életerejének növekedését figyelhetjük meg. Paulston a finn nyelvet említi példaként. Finnország a 13. században svéd fennhatóság alá került, ezután pedig (1809-től) orosz fennhatóság alá. A 18. században az Ifjú Finnek pártcsoporthozulás (nemzeti-liberális frakció) a svédül beszélő közép- és felsőosztályt a finn nyelv használatára akarta rávenni. A finn nacionalisták hosszú harca eredményeként 1902-ban a finn a svéd nyelvvel teljesen egyenlő elismerést szerzett (Paulston 1994: 97–98). Finnországban ma is két hivatalos nyelv van: a finn és a svéd.

Nyelfelélésztésnek (language revival) nevezzük azt a jelenséget, amikor egy halálra ítélt nyelvet új életre keltenek. Az eddigi egyetlen igazi nyelfelélésztés a héber esetében történt meg (Paulston 1994: 93).

2. A nyelvcsere típusai

Susan Gal (1991) két európai kisebbségi közösség nyelvcserefolyamatának példáján keresztül ismerteti a nyelvcsere típusait. Ezeket Gal a kisebbségi csoportok társadalmi rétegződésével, valamint velejáróival hozza összefüggésbe.

Az első nyelvcseretípus azokra a közösségekre jellemző, amelyek a többségi

² A diglosszia jelenségét több magyar nyelvű tanulmány is ismerteti (lásd például Kiss 1989; Lanstyák 1993a; 1993b; 1994a; 1994b; Fenyvesi 1995).

csoporttal ellentétben egy szegényebb, hatalom és tekintély nélküli csoportot alkotnak, mint például a felsőőri magyarok. A felsőőri magyarok szegényparaszti közössége gazdaságilag és társadalmilag nem tud versenyre kelni a jó módú, polgárosult németekkel. A nyelvcseré helyzetben lévő fiatal magyarok a hetvenes években a következőképpen vélekedtek a közösségben még használt két nyelvvel kapcsolatban: a magyar nyelv a parasztok, a kelet nyelve, a múltat szimbolizálja. Ezzel szemben a német a társadalmi mobilitás, a nyugat és a jövő nyelve (Gal 1991: 68). E szemlélettel összhangban a vizsgált közösségben az állam nyelve vált presztízsnnyelvvé és a magyar tekintély nélküli, családi nyelvé.

A második nyelvcseretípus esetében a kisebbségi közösség a többséghez viszonyítva már erőteljesebb társadalmi és gazdasági tekintéllyel bír. Gal itt példaként a romániai szászok esetét említi. A romániai szászok a második világháború előtt gazdag földművelők voltak és a települések domináns rétegét képviselték. A háború utáni kitelepítések, kollektivizálás, központosítás és iparosítás ellenére sem változott meg lényegesen a románok és a szászok társadalmi különbsége. Továbbra is fennmaradt az a nézet, mely szerint a szászok által is lakott településeken a civilizáció és a technika fejlődése a szászok gazdasági erejének köszönhető. Ennek következtében a szászok a felsőőriekkel ellentétben sokkal jobban megőrizték anyanyelvüket. Csoportjuk fiataljai körében is elkezdődött a nyelvcseré, de ennek jellege eltér a burgenlandi magyarok nyelvcseréjétől. A szászok esetében a többségi nyelv elsősorban a kevésbé tiszteletre méltó beszédeseményekre korlátozódik, ugyanis vicceselés, ittas verekedés vagy káromkodás esetén beszélnek a többség nyelvét (Gal 1991).

Paulston Galhoz hasonlóan a nyelvcserét és nyelvmegőrzést a kisebbségi közösségek gazdasági és társadalmi helyzetével hozza összefüggésbe. A Franciaország déli részén, mezőgazdasági munkából élő oxitánok³ nem tudnak az iparosodott északiakkal versenyre kelni (1994). Számukra a francia nyelv a külvilág, a gazdagság és a művelődés nyelve. Ezzel szemben anyanyelvük az otthon, a szegénység és a műveletlenség nyelve, ami egyben szégyellni valóvá is vált (Eckert 1983: 294). Az oxitán szülők egynyelvű franciának nevelik gyermekeiket és arra buzdítják őket, hogy jövőjük érdekében hagyják el szülőhelyüket és költözzenek a nagyobb munkalehetőséggel kecsegtető, iparosodott északi területekre (Paulston 1994: 50).

A katalánok közösségére viszont inkább anyanyelvük megőrzése jellemző, mint a nyelvcseré. Ennek okát elsősorban a Spanyolország északkeleti részén fekvő Katalónia 18. században kialakult ipari fejlettségében és a térségben ezzel együtt létrejött gazdasági, kulturális és nyelvi újjászületésben kell keresni (Paulston 1994). Paulston megemlíti egy vizsgálatot, mely szerint a katalóniai

³ Antal László az „occitán” alakot használja, 1981: 180.

iskolákban tanuló diákok 45–50%-a beszéli a katalánt. Esetükben nem az elvándorlás, a szétszóródás a jellemző (vö. az oxitánok esetét), hanem a Katalónián kívüli spanyolországi területeken élő katalánok erőteljes Katalóniába történő visszatérése, bevándorlása (McNair 1980: 25).

3. A nyelvcsere előidéző faktorok

A nyelvcserekutatások egyik központi témája azoknak a faktoroknak a számbavétele és tipizálása, amelyek egy-egy közösség esetében ezt a folyamatot elindítják, amelyek befejezéséhez hozzájárulnak, továbbá amelyek ütemét lassíthatják, illetve gyorsíthatják.

Tévedés lenne a nyelvcserehez vezető faktorokat úgy tekinteni, mint amelyek egységesen és egyenlő mértékben hatnak minden közösség életében. Egyesek gyakran megfigyelhető, lényeges, fő faktorok, mások egyedibb, viszonylagos faktorok, s ezek minőségbeli különbségeire az egyes közösségek vizsgálatakor derül fény.

Kloss az amerikai emigráns csoportok példáján szemlélteti, hogy léteznek ún. ambivalens faktorok, amelyek pozitív és negatív összefüggést egyaránt mutathatnak a nyelvcserevel és a nyelvmegőrzéssel (vö. Kloss 1966: 206–252). Lényeges megemlíteni még, hogy a folyamatot kiváltó faktorok inkább együttesen, egymással interakcióban fejtik ki hatásukat, mint külön-külön (Fishman 1966: 441).

Az alábbiakban számba veszem mind az őshonos, mind az emigráns közösségek nyelvcserejének több faktorát. Bár nyilvánvalóan léteznek eltérések a két típusú közösség nyelvcserejét illetően, több tényező esetében a folyamattal való összefüggés hasonló jellegű.

Meg kell jegyeznünk, hogy a nyelvcsere faktorainak bemutatásakor egyben a nyelvmegőrzés faktorait is illő számba venni, mivel az a faktor, amely elősegíti a nyelvcseret, meggátolja a nyelvmegőrzést és fordítva. Egyes kutatók ezért a két szociolingvisztikai változást befolyásoló faktorokat együtt tárgyalják (Grosjean 1982; Tabouret-Keller 1968).

3.1. Társadalmi és demográfiai tényezők

(1) Társadalmi oldalról a folyamat kialakulásának egyik fontos befolyásoló tényezője az eltérő nyelvet beszélő csoportok közötti érintkezés létrejöttének körülményeiben rejlik (Lieberson és mtsai 1975). A nyelvcsere az önkéntes kivándorlók esetében gyorsan, viszont az anektált vagy gyarmatosított területeken élők esetében viszonylag lassan megy végbe (Paulston 1994: 10). Lieberson és kollégái szerint a nyelvcsere lefolyása és az etnikai kapcsolatok minősége eltérhet azokban a helyzetekben, ahol a több-

ségnek alárendelt csoport őshonos vagy emigráns közösség (1975: 53; Paulston 1994: 11). Ennek megfelelően az őshonos kontra emigráns és alárendelt kontra fölérendelt dimenziók szerint négy közösségi típus különíthető el: (a) őshonos – fölérendelt, (b) emigráns – fölérendelt, (c) őshonos – alárendelt és (d) emigráns – alárendelt. A keletkezésüknél fogva más-más státusszal rendelkező csoportok közül az első kettő esetében nagyon valószínűtlen a nyelvcsere kialakulása (Lieberson és mtsai 1975: 53). Egy fölérendelt közösség nyelvvesztésének esetét említi azonban Paulston. Az angliai franciák a Hastings-i győzedelmes csata (1066) után több mint három évszázadon át megőrizték nyelvüket, amikor azonban elvesztették a kontinensen fekvő területeiket, elvesztették nyelvüket is (Paulston 1994: 11). A két alárendelt (c és d) csoporttípus esetében a nyelvcsere többnyire végbemegy. Lieberson és kollégái ugyanakkor különbséget tesznek a két utóbbi csoport között a nyelvcsere lefolyásának ütemét tekintve. Az amerikai egyesült államokbeli kisebbségek helyzetét vizsgálva alakult ki az a véleményük, mely szerint az emigráns közösségek esetében gyorsabban megy végbe a nyelvcsere, mint az őshonos csoportok esetén (Lieberson és mtsai 1975). Ez persze nem jelenti azt, hogy az őshonos alárendelt kisebbségi csoportok esetében egységesen és ugyanolyan módon menne végbe ősi nyelvük elhagyása. Találunk ebben a típusban is olyan közösséget, amely esetében a nyelvcsere rövid idő alatt megy végbe, és olyat is, amelyre inkább a nyelvmegőrzés, mint a nyelvcsere a jellemző (vö. Gal 1991).

(2) A csoport életében végbemehet olyan társadalmi, gazdasági, politikai változás, amelynek hatására a csoport addigi szociális kapcsolati rendszere megváltozik, a társadalmi kapcsolatok hálózata tágul és ezzel párhuzamosan az előző struktúra kapcsolatainak erőssége gyengül.

A társadalmi változások leggyakoribb esete az iparosodás, amivel együtt jár a horizontális társadalmi mobilizáció, az urbanizáció, a falusiak városba történő elvándorlása (vö. Fishman 1966; Gal 1979; Glazer 1966; Hill – Hill 1977; Tabouret-Keller 1968; Hamers és Blanc 1989; Paulston 1994; Trudgill és Tzavaras 1977). Az ilyen változások a csoport elszigeteltségének és zártságának fel-lazulásához vezetnek.

(3) A csoport lélekszáma ugyancsak szerepet játszhat a nyelvcsereben (Fishman 1966: 441; Grosjean 1982: 105–108; Williamson és Van Eerde 1980: 80; Bartha 1999: 138–139). Minél nagyobb a csoport lélekszáma, annál nagyobb esély van arra, hogy a csoport megőrizze nyelvét. Azt azonban nem tudjuk, hogy mekkorának kell lennie egy csoportnak ahhoz, hogy biztonságga megőrizze nyelvét (Paulston 1994: 19). A görögországi albánok száma közelítőleg 140.000. A közösség kétnyelvűségét vizsgáló kutatások eredményei szerint azonban két, esetleg három generáción belül befejeződik esetükben a nyelvcsere (Trudgill és Tzavaras 1977: 181). És egy hasonló emigráns példa. Az ausztráliai olaszokat is a nyelvcsere fenyegeti, annak ellenére, hogy a legnagyobb nem angol beszélő közösséget

teszik ki ebben az országban, és számuk eléri az egy milliót (Bettoni 1989).

A csoport lélekszáma olykor pozitívan, olykor negatívan befolyásolja a nyelvcsereét. A nagy lélekszámú csoport a többségtől saját intézményeket követelhet, ami a nyelvcsereére negatívan hat. Ezzel szemben egy nagy lélekszámú csoport jobban ki van téve a környező csoporttal való érintkezésnek, ami viszont a nyelvmegőrzést gátolhatja. Kloss szerint ugyanilyen ambivalens hatással van a nyelvcsereére a kis lélekszám is. Negatívan befolyásolja a nyelvcsereét, hogy egy kis lélekszámú közösséget könnyebb irányítani, mivel a csoport tagjai jobban ismerik egymást, míg egy nagy lélekszámú csoport tagjai között a kapcsolatok sokszor személytelenebbek. Pozitívan befolyásolhatja viszont a nyelvcsereét az, hogy egy kis lélekszámú közösség képtelen saját intézményeket (iskolát, templomot, szervezeteket stb.) működtetni. Továbbá nem elhanyagolható az sem, hogy a kis lélekszám tudata néha pesszimizmushoz vezet (Kloss 1966: 210–211).

(4) A lélekszámmal szorosan összefügg a csoport szétszórtsága vagy koncentráltsága. Amennyiben a nagy lélekszámú csoport tagjai egy országon belül szétszórtnak élnek, a közösség jobban ki van téve a nyelvcsereének, mint az egy tömbben élők (Grosjean 1982; Tabouret-Keller 1968; Bartha 1999: 143–145).

(5) A csoport saját intézményeinek működtetése, templomok, iskolák (óvodától az egyetemig), rádió, tévé, valamint a kulturális és társadalmi szervezetek aktivitása a nyelvcsereét lassíthatják.

A vallás a legtöbb őshonos (vö. pl. Sándor 1998) és emigráns (vö. pl. Bartha 1999: 147) közösség életében az egyik legfontosabb szerepet tölti be a nyelvmegőrzés, illetve a nyelvcsere tekintetében. Elsősorban akkor figyelhető meg pozitív hatása a nyelvmegőrzésre, ha eltérő vallást gyakorol a kétnyelvű és a többségi közösség, és ha a vallási szertartásokat a kisebbségi csoport nyelvén celebrálják. A görögországi albánok nyelvcserejét elősegíti, hogy a többségi görögökhöz hasonlóan ők is görögkeleti vallásúak és a vallási hasonlóságot az egyházi vezetők az etnikai különbségek elhalványítására használják fel (Trudgill és Tzavaras 1977: 172). Ezzel szemben a „pittsburgi görögök egyháza sokat tett annak érdekében, hogy a sztenderd görögöt és írott változatát széles körben megismerjék, és hogy a görög kultúra és hagyományok presztízst emeljék. Ezzel ellentétes hatást váltott ki az, hogy az ugyanott élő olaszok templomában angolul folynak a szertartások” (Paulston 1994: 57).

Az iskolarendszer hiánya a nyelvcsereét pozitívan befolyásolja (Fishman 1966: 441). A görögországi albánok esete jól mutatja ezt, ahol is nincsenek albán iskolák és emiatt az albánok nem tudnak megtanulni anyanyelvükön írni olvasni (Trudgill és Tzavaras 1977: 172). Ugyanez mondható el a mexikói malinchok (Hill – Hill 1977: 59), illetve az elzásziak esetében is (Tabouret-Keller 1968: 113).

Egy nyelvi közösség ritkán képes saját egész napos rádió- és tévéállomást működtetni. A csoport tagjai ezért általában a többség nyelvén követik az elekt-

ronikus sajtó műsorait, ami a nyelvcsere folyamatát segíti elő. Jane Hill és Kenneth Hill (1977: 59) a mexikói malinchok nyelvvesztésének egy lényeges faktoraként említi a villanyáram és a rádió elterjedését.

A kulturális szervezetek működésének és aktivitásának a minősége hatással lehet a nyelvmegőrzésre, illetve a nyelvcsereire. A 19. századi amerikai németek lélekszáma nem volt túl nagy, viszont nagyon jól megszervezett kulturális szervezeteket működtettek, mely nyelvük és kultúrájuk megőrzését eredményezte egészen az első világháborúig. Velük ellentétben az amerikai olaszok kevésbé hatékonyan szervezték meg kulturális életüket (Grosjean 1982: 109), s ez a nyelvcsere felgyorsulását eredményezte.

(6) Az izoláltság szintén hatással lehet a nyelvcsereire. Az izoláltság egyrészt az anyaországtól, másrészt a többség felől érvényesülhet. A nyelvcserét segíti elő, ha a csoport az anyaországtól távol él, mint például a görögországi albánok (Trudgill és Tzavaras 1977: 182) vagy az Amerikába kivándorolt európai közösségek (Kloss 1966: 206) esetében. Viszont lassítja a folyamatot, ha a kisebbségi vagy emigráns csoport a többségi csoporttól elszigetelt közösséget alkot (Grosjean 1982: 107–108). A vasúti és közúti csomópontok településein élők jobban ki vannak téve a nyelvcsereinek (Hill – Hill 1977).

(7) A következő faktor a településtípusokkal kapcsolatos. Az eddigi vizsgálatok tanúsága szerint a városi lakosok hajlamosabbak a nyelvcsereire, mint a falusiak. Ez utóbbiak izoláltabbak és konzervatívabbak, ez okból a társadalmi kapcsolatok hálózatai lassabban változnak, s ezzel összefüggésben jobban őrzik nyelvüket is (Weinreich 1953: 90; Fishman 1966: 443; Tabouret-Keller 1968: 112). Tabouret-Keller szerint az 500-as lélekszám alatti kis falvak állnak leginkább ellent a nyelvi változásoknak (1968: 113). Megjegyzendő, hogy nemcsak a városba való elvándorlás, hanem egy többségi lakosok által lakott falusi környezet is előidézhetheti a nyelvcserét. Viszont megtartható egy nyelv egy olyan városban, ahol a kisebbség nagy számban él együtt. Duncan és Lieberman (1959) szerint amennyiben egy városon belül sikerül területi izolációt létrehozni, akkor egy kisebbségi vagy etnikai közösség esetében megfigyelhető a nyelvcsere lelassulása. Tabouret-Keller elzásziak körében történt vizsgálata szerint a városon belül is lehetnek olyan kerületek, amelyek a kétnyelvűség megőrzését segítik elő. Strasbourgban a lakótelepeken figyelhető meg leginkább ez a jelenség (1968: 111). Li (1982) vizsgálata szerint az amerikai kínaiak esetében a szociálisan elszigetelt kínai negyedekben élők nyelvcsereje lassúbb, mint a kínai negyedeken kívül élőké. Adatai szerint miközben a kínai negyedekben élők között a nyelvcsere bekövetkezési esélye csak 38%-os, a kínai negyedeken kívül élők esetében 65%-os (Li 1982: 117–118). Egyes városok között is megfigyelhetők eltérések a nyelvcserét illetően. Hill – Hill (1977) a városok zártsági foka és a nyelvcsere erőssége közötti összefüggést mutatta ki a mexikói malinchok esetében. A magas hegyen fekvő városiak jobban megőrizték nyelvüket, mint a hegy

közepén élők, legkevésbé pedig a hegy alján lévő városi lakosok őrizték meg nyelvüket.

(8) A társadalmi-gazdasági (szocioökonómiai) státusz is összefüggést mutat a nyelvcserevel, bár nem minden közösségben ugyanolyan módon (vö. Bartha 1999: 145–147). A társadalmi-gazdasági státuszt leginkább a személy foglalkozása, iskolázottsága és keresete határozza meg (Williamson és Van Eerde 1980: 76).

Egy vizsgálat eredménye szerint egyes nyugat-európai kisebbségek (skót kelta, friuli és rétoromán) esetében a kisebbségi és a hivatalos nyelv használatával a beszélők társadalmi-gazdasági státusza mutatja a legszorosabb összefüggést. Oly módon, hogy az alsóbb osztályba tartozó adatközlők a kisebbségi nyelvet használják többnyire, a hivatalos nyelvet viszont a középosztály tagjai részesítik előnyben (Williamson és Van Eerde 1980: 82). Hasonló figyelhető meg az elzásziak körében is, ahol a felsőbb osztályra az elzászi nyelvjárás elvesztése és a francia egynyelvűség a jellemző (Tabouret-Keller 1968: 111).

Két emigráns közösségben ezzel ellentétes jelenséget tapasztaltak. Li (1982) vizsgálatában bár a nyelvcsere és a társadalmi-gazdasági státusz között nem volt lineáris az összefüggés, mégis megfigyelhető volt, hogy az alacsonyabb társadalmi-gazdasági státusszal rendelkezők hajlamosabbak voltak az új nyelv használatára (1982: 117). Jaspaert és Kroon a hollandiai olasz emigránsok körében végzett vizsgálatukban arra figyeltek fel, hogy a magasan iskolázottak jobban megőrizték anyanyelvüket, mint az alacsony iskolai végzettségűek. Ennek okát a kutatók abban látták, hogy a magas iskolai végzettségűek magasabb jövedelműek voltak, s inkább jutott pénzük arra, hogy haza (Olaszországba) látogassanak (Jaspaert és Kroon 1989: 92–93).

De nemcsak a felső és alsó osztályba tartozók közötti különbségek, hanem az ipari és a mezőgazdasági foglalkozások közötti eltérések is hatással lehetnek a nyelvi változásokra. Gal (1978, 1979) a felsőöri magyarok nyelvcserejét vizsgálva leírja, hogy a fiatal nők szemében magasabb státusszal rendelkeznek a városi munkások, mint a falusi parasztok. Ez azt eredményezi, hogy párválasztáskor inkább a többségi nyelvet beszélő városi munkások és nem a kisebbségi környezetben élő, alacsonyabb státuszú, falusi parasztok jönnek számításba. Így a magyar lányok többnyire német munkáshoz mennek feleségül, s a magyar parasztfiúknak – mivel a magyar lányok német férjet választanak – többnyire szintén német pár jut. A vegyes házasságokban pedig a család nyelve már a német lesz (vö. Gal 1978, 1979).

Hasonló módon az elzásziaknál is a mezőgazdasági dolgozókhoz kapcsolható a csoport nyelvének megőrzése. Egy statisztikai vizsgálat eredménye szerint minél nagyobb a lakosság lélekszámán belül a földművesek aránya (a munkásokkal szemben), annál gyakoribb a gyermekek körében az elzászi nyelvjárás használata (Tabouret-Keller 1968: 114).

Kloss szerint az alacsony és a magas iskolai végzettség is ambivalens faktor-

nak tekinthető, ugyanis elősegítheti, de meg is gátolhatja a nyelvcserét. Az alacsony iskolai végzettséggel rendelkezők jobban őrzik a szokásokat, hagyományokat. Viszont, mivel ők nem tudnak iskolákat alapítani és működtetni, az írásos kultúra átörökítésére nem képesek. Negatív hatással van a nyelvcsere a magas iskolai végzettség abban az értelemben, hogy a kvalifikált emberek elősegíthetik a kétnyelvűséget az iskolai oktatásban. Negatív hatással van a nyelv-megőrzésre viszont az, hogy a magasan iskolázott emberek a földrajzi mobilizáció, urbanizáció miatt elhagyják kétnyelvű környezetüket (1966: 210).

(9) A csoport endogám, illetve exogám házassági szokásai a nyelvcserevel szoros összefüggést mutatnak (vö. Gal 1978, 1979; Bartha 1999: 140–143; Sándor 1999). Endogám házassági szokások élnek például az európai török emigránsok esetében, akik gyakran megszervezik, hogy feleségük Törökországból „importált” lány legyen, ez pedig a nyelvcsere negatívan hat (Paulston 1994: 24).

3.2. Az attitűdök

A nyelvcsere folyamatát számottevően befolyásolhatják mind a kisebbségi, mind a többségi közösség attitűdjei.

(1) A kisebbségi csoportok attitűdjei kialakulhatnak: saját csoportjukról és nyelvükről, a többségi csoportról és nyelvéről, a kulturális pluralizmusról, a kétnyelvűségről, a nyelvi tisztaságról.

A közösség saját nyelvével kapcsolatos attitűdjei összefüggnek többek között azzal, hogy mennyire alakult ki a csoporton belül a saját csoport, kultúra és nyelv-változat presztízse. A nyelv presztízsének elvesztését eredményezheti például, ha a közösséget a többségi csoport részéről semmilyen társadalmi presztízs nem övezi. Szintén ilyen hatású az is, ha a közösség a nyelvjárásán (nyelvjárásain) kívül nem ismeri a nyelv sztenderd változatát. Ennek egyik oka lehet, hogy a közösség nyelvének nincs sztenderd változata.

A sztenderd, valamint az írott változat ismerete lassíthatja a nyelvcsere lefolyását. A pittsburgi görögök, akik ismerték és használták a sztenderd görögöt és annak írott változatát, négy generáción keresztül megőrizték nyelvüket, ellentétben az olaszokkal, akik csak nyelvjárásukat beszélték és írni sem tudtak olaszul (Paulston 1994: 15). Ha egy nyelv nem rendelkezik gazdag és változatos írott hagyománnyal, ha nincs kidolgozott helyesírási rendszere, akkor az írók nem fejezhetik ki magukat anyanyelvükön művészen, továbbá a nyelvtanulás elé is akadályok gördülnek (l. a franciaországi bretonok, Timm 1980: 39–40; vagy a pennsylvaniai németek, Huffines 1980, esetét).

Trudgill szerint Európában csak a nyelvek írott vagy beszélt sztenderd változata élvez pozitív megítélést. A vernakuláris változatokkal szemben egységesen kialakult negatív nézet következtében az új Európában a nyelvek sokasága halt el vagy haldoklik: breton, cornish (cornwalli kelta), dalmát, északfríz, ír, kasub, keletfríz,

ladino, lapp, lív, manx (Man szigetének régi nyelve), rétoromán, skót kelta, szorb⁴ (1995: 44).

A kisebbségi nyelv presztízsének csökkenését eredményezi, ha a kisebbségi nyelv sok elemet tartalmaz a többségi nyelvből, vagyis ha elveszíti „tisztaságát”. A mexikói malinchok kevert nyelvnek tartják ősi nyelvüket, a nahuatl nyelvet, mert az sok spanyol szót foglal magába, s emiatt egy kis szégyenérzés is megbújik bennük. Ennek ellenére szépnek tartják és büszkéek rá (Hill és Hill 1977: 60).

A nyelvcsere előrehaladott állapota nem feltétlenül jár együtt az etnikai öntudat csökkenésével. Hansen (1952) kimutatta ugyanis, hogy az emigráns közösségek harmadik generációja esetében az etnikai öntudat inkább nő, mint csökken.

A kisebbségi közösség saját nyelvéről, kultúrájáról és csoportjáról kialakult képét a többségi csoport attitűdjei is befolyásolják.

(2) A többségi csoportnak kialakulhatnak attitűdjei a kisebbségi csoportról és nyelvéről (Grosjean 1982: 107). A negatív hatások könnyebben vernek gyökeret és általában ritka a többség pozitív viszonyulása egy kisebbséggel szemben. Li leírja, hogy annak ellenére, hogy vizsgálatával egyidőben Amerika sokkal toleránsabb az idegenekkel szemben, ennek nem figyelhető meg pozitív hatása (pl. a nyelvcsere lelassulása) az amerikai kínaiak nyelvcserejére (1982: 115).

A nyelvcsere folyamatát leginkább az gyorsítja, ha a kisebbségi csoport értékeit és nyelvét a többség és a kisebbség részéről egyaránt stigmatizáló attitűdök kísérik (Fishman 1966).

3.3. Az ország kisebbségpolitikája

Kloss az ország elfogadó vagy elnyomó politikáját is ambivalens faktornak tekint. Véleménye szerint ha az ország kormánya elnyomó politikát folytat egy kisebbséggel (vagy kisebbségekkel) szemben, akkor az elnyomás elleni ellenállás a nyelvmegőrzést segíti elő. Ha viszont az ellenállás elmarad, akkor a nyelvcsere végbemegy.

A többségi csoport megengedő politikája pozitívan hat a nyelvmegőrzésre, mivel ezáltal a közösség szabadon használhatja és ápolhatja anyanyelvét, működtetheti saját intézményeit, szervezeteit. De a többség megengedő politikája néha mégis elősegíti a nyelvcserét, mert az akadályok nélküli kulturális fejlődés következtében a csoport egy részében a biztonság hamis érzete alakul ki (Kloss 1966: 211–212).

⁴ Az Európában beszélt nyelvek ismertetését l. például Antal 1981: 169–207.

3.4. A faktorok hatásának összevetése

A faktorok általában nem azonos mértékben hatnak a nyelvcsereire. Az eltérő típusú közösségekben a faktorok más-más hatékonysággal befolyásolják a nyelvi változásokat. Ennek illusztrálására választottam ki egy három nyugat-európai, valamint egy Amerikában élő közösség nyelvcserejével kapcsolatos elemzést. Választásom azért esett e két kutatásra, mivel közel azonos faktorok hatását vizsgálták a különböző típusú (öshonos emigráns) közösségekben.

A három nyugat-európai (skót kelta, friuli és rétoromán) kisebbség körében végzett közös kutatásban olyan „szubkulturális” faktorok hatékonyságát rangsorolták, mint az életkor, a nem, a társadalmi osztály, valamint a falusi és a városi eredet. Az eredmények szerint mindegyiknek kimutatható kapcsolata volt a nyelvcsereivel. A legerősebb hatást közülük a társadalmi osztály gyakorolta. Ezt követte az életkor, a falusi városi eredet és a nem (Williamson és Van Eerde 1980: 79–80).

Li többváltozós módszerrel próbálta kideríteni, hogy a nyelvcserehez vezető faktorok közül melyek azok, amelyek a leginkább segítenek a folyamat kialakulásának megfejtésében. Vizsgálatában a függő változó a gyermekkorban használt családi nyelv volt. Ehhez három független változót vett fel: az életkort (generációk), a társadalmi-gazdasági státuszt (iskolai végzettség) és a lakóhely típusát (kínai negyed és a kínai negyeden kívüli terület). A statisztikai feldolgozás eredménye szerint a generáció az a faktor, amely ebben a közösségben a legszorosabb összefüggést mutatta a nyelvcsereivel. Kevésbé ugyan, de szintén nagy hatással volt a folyamatra a lakóhely típusa is. A társadalmi-gazdasági státusz viszont csak részlegesen (parciálisan) hatott a nyelvcsereire (Li 1982: 122).

4. A nyelvcsere folyamatának szakaszai

A nyelvcsere kialakulásának kezdő lépéseiben a nők általában aktívabb szerepet vállalnak, mint a férfiak (Paulston 1994: 13). A nőkre ugyanis nagyobb arányban jellemző az új nyelv választása (Schlieben-Lange 1977; Timm 1980), a hagyományostól eltérő párválasztás (Brudner 1972; Gal 1979), valamint a gyermekek nevelésekor használt hagyományos nyelv újjal való felcserélése (Eckert 1983).

A nyelvcsere előrehaladott állapota figyelhető meg abban a közösségben, ahol a hagyományos nyelvet beszélnek néhány nyelvhasználati szintér esetében és mindkét nyelvet használják a többi nyelvhasználati szintéren (Romaine 1989: 46). A jelenség befejezését jelenti, ha „a családi nyelvhasználati szintér nyelvévé a többségi nyelv válik” (Hamers és Blanc 1989: 176).

A nyelvcsere folyamata – egy közösség életében – általában több generáción keresztül megy végbe (Paulston 1994: 13). Emigráns közösségekben a „nyelv-

csere tipikusan három generáció alatt zajlik le. Az első generáció vagy egy-nyelvű (a kisebbségi csoport nyelvét ismeri kizárólagosan), vagy pedig anyanyelvén domináns kétnyelvű. A második generációra a kétnyelvűség a jellemző. Végül a harmadik generációt a másik nyelv dominanciája vagy kizárólagos ismerete jellemzi” (Hamers és Blanc 1989: 176).

Egy nyelvcserehelyzetben található közösség esetében ezért az eltérő életkori csoportokkal jól kimutatható a változás (Gal 1979; Li 1982). Mindamellett az öregek és a gyerekek hasonló nyelvhasználatára is akad példa. Az elzásziak esetében nemcsak „az öregek egynyelvűek, akik csak a helyi nyelvjárást beszélik, hanem a hat évnél fiatalabb gyerekek is” (Tabouret-Keller 1968: 111). A gyerekekkel kapcsolatban azt is megfigyelték, hogy az idősebb gyermek gyakran jobban beszéli a közösség nyelvét, mint a fiatalabb (Fishman 1965). Továbbá megfigyelhető az is, hogy „a gyermekek jobban beszélik a csoport nyelvét, mint az unokák” (Grosjean 1982: 105). Mivel maga a kisebbségi közösség sem homogén, hiszen különböző generációk és társadalmi kategóriák élnek benne együtt, a nyelvcsere elterjedése egy-egy kisebbségi csoport tagjai esetében sem képzelhető el egységesen. Hamers és Blanc (1989: 176) egy egydimenziós ábra segítségével könnyíti meg a folyamat megértését (lásd 1. ábra). E szerzők a nyelvcsere egy egyenes mentén ábrázolják. Az egyenesen kijelölt szakaszok a két nyelv ismeretének függvényében a következők:

- (1) egynyelvűség a csoport eredeti nyelvén (L_x)
- (2) kétnyelvűség a kisebbségi nyelv dominanciájával ($L_x > L_y$)
- (3) kiegyensúlyozott kétnyelvűség
- (4) kétnyelvűség a többségi nyelv dominanciájával ($L_x < L_y$)
- (5) egynyelvűség, a többségi nyelv kizárólagos ismerete (L_y)

1. ábra

A nyelvcsere egydimenziós modellje
(Hamers és Blanc 1989: 176 nyomán)

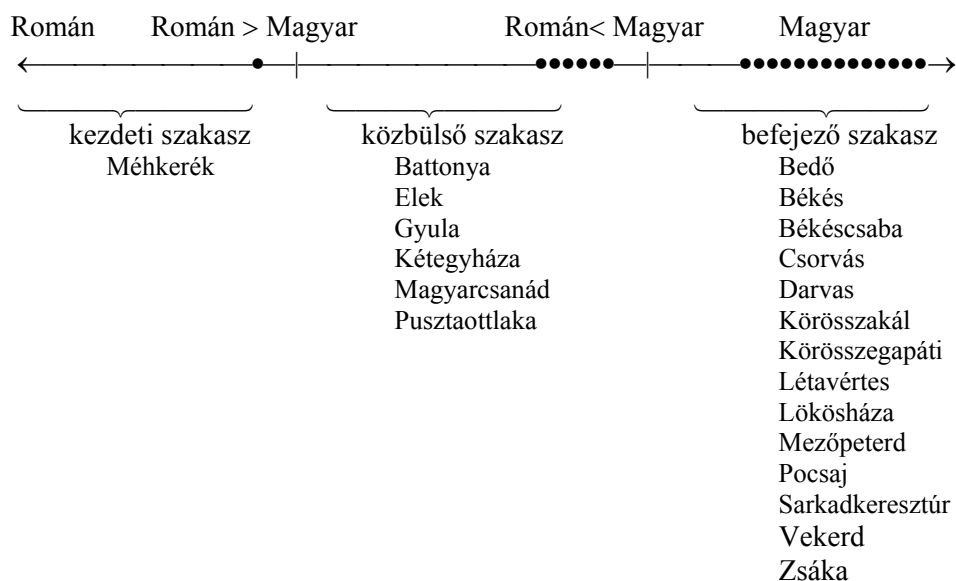
Ha elfogadjuk azt, hogy a nyelvcsere folyamatnak tekinthető és fejlődési szakaszokra bontható, vagyis hogy létezik egy kezdeti, egy közbülső (előrehaladott) és egy befejező szakasza, akkor bizonyos, hogy minden közösség egy adott időpontban elhelyezhető a nyelvcsere képzeletbeli dimenziója mentén. Ha tehát azt állapítjuk meg, hogy a Magyarországon élő kisebbségi közösségek napjainkban

a nyelvcseré folyamatát élék át, akkor a magyarországi kisebbségek saját nyelvük ismerete, valamint használata alapján és egymáshoz viszonyítva is elhelyezhetők a magyarországi kisebbségek nyelvcseréjét ábrázoló képzeletbeli dimenzió mentén. Ebben az esetben az elrendezést a magyarországi kisebbségek csoportjai szerint lehet megtenni. Ugyanígy ábrázolni lehet egy magyarországi kisebbséget is saját nyelvcseré-dimenzióján. Az ábrázoláshoz meg kell keresni azt a változót, amelynek segítségével a kisebbségi csoport, a nyelvcseré fejlődése szerinti kisebb csoportokra bontható. Mivel maga a kisebbségi közösség nem homogén, a nyelvcseré elterjedése egy-egy kisebbségi csoport tagjai esetében sem képzelhető el egységesen. Így van ez például a magyarországi románok esetében is. A magyarországi románoknál a közösségben végbemenő nyelvcseré terjedését a lakóhely változó segítségével lehet a legjobban ábrázolni (vö. 2. ábra). Egy-egy település nyelvcseréjének ábrázolásához már más változót/változókat kell figyelembe venni. Például a magyarországi románok kétegyházi közösségében az életkor és a nem változókkal kialakított csoportok lesznek erre a legalkalmasabbak (vö. Borbély 1996). A magyarországi román közösség tagjai nagyobb számban 21 településen élnek. A terepen történt vizsgálataim alapján ezeket a településeket a következőképpen helyezném el a magyarországi románok nyelvcseréjének egydimenziós modelljén (vö. Borbély 2000). A nyelvcseré fejlődési szakaszait tekintve a kezdeti szakaszba egy települést, a közbülső szakaszba hatot és a befejező szakaszba pedig tizennégyet helyeztem el. Pontos statisztikai méréseim arra vonatkozólag, hogy a települések a nyelvcseré egyes szakaszán belül milyen sorrendet alkotnak, nincsenek. A települések nevét ezért egy-egy szakaszon belül ábécé-sorrendben adom meg.

5. A nyelvcseré nyelvi oldalának vizsgálata

A hasonló társadalmi körülmények következtében a nyelvcseré más típusú nyelvi változásokhoz hasonlóan működik. Jellemző rá „a szinkrón változatok társadalmilag motivált átrendeződése, az eltérő beszélők, valamint a különböző társadalmi környezet” (Gal 1979: 17).

A nyelvcserét átélő közösségben az informális beszédhelyzetekben az idősek a közösség nyelvét, a fiatalok viszont a többség nyelvét használják. De nemcsak a nyelvválasztás változik meg. A beszélők nyelve az egész közösséget illetően változáson megy át. A változás jelei általában külsődlegesek, s az ilyen változás legfőbb oka a kölcsönzés (Wardhaugh 1995: 170). A kölcsönzésen alapuló nyelvi változás kiterjedhet a két nyelv minden alkotóelemére. Megváltozhatnak a szavakat alkotó hangok, változásokat él át a szókincs (átalakul a szavak jelentése, új szavak keletkeznek, régiek halnak el), módosulhat a nyelvi rendszer és a mondat szerkesztés. A nyelvcseré legfontosabb aspektusának tekinthető az új for-

2. ábra

A magyarországi románok nyelvcserejének egydimenziós modellje a közösség 21 településének nyelvcsereje alapján (vö. Borbély 2000: 47)

mák elterjedése, amely sohasem egységesen jelenik meg, mindig több változat képviseli (Gal 1979: 18).

A nyelvcsere kísérő nyelvi jelenségek vizsgálatai elsősorban arra terjednek ki, hogy miképpen szorul vissza a nyelv használata a közösség életében, hogyan változik a kétnyelvűség foka a csoporton belül, milyen összefüggés van a nyelvcsere, az interferencia jelenségek, valamint a kódváltás között. Érdekes, viszont eddig nemigen vizsgált terület a kommunikatív kompetencia (Hymes 1972) törvényszerűségeinek leírása a nyelvcsere folyamatában (Paulston 1994: 67).

A nyelvcsere és nyelvmegőrzés tanulmányozói a régi és az új nyelv használatának mérésével próbálják megragadni a változás fejlődési szakaszait, vagyis a régi nyelv csökkenő és az új nyelv növekvő szerepét a közösség életében. A pszichológusok és pszicholingvisták a kétnyelvűség fokát általában különböző tesztekkel mérik. A szociológusok és szociolingvisták a nyelvhasználati szintek relatív gyakoriságával mérik a nyelv visszaszorulását (Fishman 1966: 426). A nyelvtudásmérések kiterjedhetnek a fonológiai, a lexikai és a grammatikai szintekre is.

Weinreich szerint az interferencia és a nyelvcsere között kimutatható kapcsolat van. Véleménye szerint a nyelvcsere nyelvi következménye a szókölcsonzés (word transfer), ezzel szemben a tükörfordítás (loan translations) a stabil kétnyel-

vűség tipikus velejárója. Egy másik megállapítása szerint a túlélő nyelvre kevesebb interferencia jelenség jellemző a lassú nyelvcsere, mint a gyors nyelvcsere esetében (1953: 109).

6. A nyelvcsere kutatásának módszerei

A nyelvcserekutatások célja azoknak „a nyelvi sajátosságoknak vagy változónak a felszínre hozása, amelyek a legjobban elkülönítik a beszélők egymást követő generációit egymástól és amelyek a nyelvi változás eredményeként értelmezhetők” (Gumperz 1982: 40). Lényeges továbbá azoknak a társadalmi és gazdasági változásoknak a tanulmányozása, amelyek hatással vannak a beszélők verbális repertoárjára (Gumperz 1982: 44).

A nyelvcsere vizsgálatok „a társadalmi tényezők közül mindenképpen a legfontosabbnak tekintendő a csoportok közötti kapcsolat eredete” (Paulston 1994: 12), de a nyelvcsere mint szociolingvisztikai jelenséget – egyéb társadalmi tényezők mellett – nyelvi változások is jellemzik. Így tehát a jelenséget egyaránt lehet szociológiai és nyelvészeti aspektusból vizsgálni (vö. Gal 1991: 66).

A nyelvcsere vizsgáló tanulmányok egy része a nyelvcsere általános jelenségeit és a folyamatot kiváltó (felgyorsító vagy lelassító) tényezőket elméleti szinten foglalja össze.

A nyelvcsere folyamatának nyelvészeti szempontú vizsgálata: a nyelvhasználat (nyelvválasztás és kódváltás) változásainak rögzítésére terjedhet ki, valamint a beszélők birtokában lévő nyelvek kölcsönhatásának (interferencia jelenségek) jellegzetességeire irányulhat.

A tanulmányok egy része a nyelvcsere egy-egy konkrét közösség vizsgálatára szorítkozva írja le (Gal 1979; Li 1982; Schlieben-Lange 1977; Borbély 1996). Az ilyen típusú nyelvcserekutatások közül mind ez idáig Susan Gal munkája a legjelentősebb. Könyve a felsőöri magyarok példáján keresztül mutatja be a kis lélekszámú, őshonos, presztízs nélküli európai közösségek nyelvcserejének jellegzetességeit.

Más tanulmányok két vagy több közösség nyelvcserejét vetik össze. Az összehasonlításra kiválasztott közösségek lehetnek egy országon belüliek (Clyne 1982), egy kontinensen található csoportok (Gal 1991; Williamson – Van Eerde 1980), illetve különböző kontinensen élők (Tabouret-Keller 1968). Az ilyen típusú kutatásokból általánosságban az derül ki, hogy minél távolabb élnek egymástól az összehasonlított közösségek történelmileg, kulturálisan és gazdaságilag, annál nagyobb az eltérés a közösségek nyelvcserejét illetően. Így az európai és afrikai közösségek nyelvcsereje között sokkal több az eltérő, mint a hasonló vonás (Tabouret-Keller 1968).

Az egy-egy kétnyelvű csoportban megfigyelt nyelvcserejelenségek a nyelv-

csere elméletének kidolgozásához sokszor a legbiztosabb alapot nyújtják. Ezek a kutatások kiterjedhetnek az egész közösségre. Ilyen esetben a kutatók általában kérdőívvel és ezres nagyságrendű mintával dolgoznak. Hogy európai példánál maradjunk, ilyen vizsgálat készült a hollandiai frízek közösségéről, melynek során 1126 adatközlő adatait értékelték ki (Gorter, 1984, 1987). De egy közösséget le lehet írni egy jellegzetes településének példáján keresztül is (Gal 1978, 1979, Borbély 1996).

Az egy országon belül élő kétnyelvű csoportok nyelvcserejének összehasonlító vizsgálataiban (lásd például Clyne könyvét Ausztrália vonatkozásában) gyakran merül fel a csoportok eltérő „etnikai és nyelvi vitalitása”, vagyis az a probléma, hogy egyes csoportok gyorsabban, mások viszont lassabban térnek át a többségi nyelv használatára. Ausztrália esetében például az etnikai és nyelvi vonások megőrzése leginkább a görögökre jellemző, a legkevésbé pedig a hollandokra (Clyne 1982: 36).

A kétnyelvűség jelenségével általánosan foglalkozó tanulmánykötetek és monográfiák egy-egy fejezetében olvashatunk a jelenség elméletéről (pl. Weinreich 1953, Fishman 1966, Grosjean 1982, Gumperz 1982, Romaine 1989, Paulston 1994, Bartha 1999).

Munkájuk során a nyelvészek, pszichológusok, szociológusok, antropológusok, illetve más szakemberek a nyelvi viselkedés változatosságát vizsgálva számos kvantitatív és kvalitatív módszert fejlesztettek ki (vö. Fishman 1966: 425), melyek a nyelvcserekutatásokban is alkalmazhatók.

Ezekben a kutatásokban az adatközlők száma változhat a vizsgálat céljától, a vizsgált csoport nagyságától és szétszórtságától függően. A vizsgálati minta lehet véletlenszerű, vagy értelmezett minta (Wardhaugh 1995: 133). A véletlenszerű (random) mintában a vizsgált populáció minden tagjának ugyanakkora esélye van arra, hogy bekerüljön a mintába. Az értelmezett minta esetében bizonyos kritériumok – például nem, életkor, társadalmi helyzet, iskolai végzettség stb. – alapján választják ki az adatközlőket (Wardhaugh 1995: 133). Ennek megfelelően számuk lehet száz alatti, több száz, de ezres nagyságrendű is. Mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy a nyelvcserekutatásban is jól alkalmazhatók a William Labov munkáiban (1966; 1972; 1977; 1988) alkalmazott kvantitatív és terepmunkamódszerek.⁵ A nyelvmegőrzés és nyelvcsere szociolingvisztikai aspektusú vizsgálatához Lieberman tanulmánya nyújt módszertani segítséget (Lieberman 1980). Lieberman szerint a nyelvi viselkedés dinamikájának vizsgálatára az az ideális megoldás, ha ugyanabban a közösségben több időpontban végzünk nyelvi adatgyűjtést (1980: 13). Összevethető vizsgálatok hiányában ugyanis nehéz a változás tettenérése. Lieberman módszerét Gorter és munkatársai a hollandiai frízek nyelvének kutatásában alkalmazták (Gorter 1987).

⁵ A terepmunkával kapcsolatban l. még Kontra 1991.

Az adatgyűjtés megszokott módja a kérdőíves vizsgálat (Wardhaugh 1995: 132). A nyelvcserekutatások – a kétnyelvűségi kutatások kérdőíveihez hasonlóan – a közösségben beszélt két nyelv használatára (vö. Gal 1979, Bartha 1989, Borbély 1996) vagy különböző nyelvi változókra kérdeznek rá. Ez utóbbiak vizsgálatára különböző tesztek is alkalmaznak (vö. Kontra 1984–1985, 1990, Labov 1988).

A kérdőívek további vizsgálatok alapjául is szolgálhatnak. Egy dél franciaországi provanszál városban végzett kutatásban először 500 személlyel vettek fel egy kérdőívet, majd a kérdőív alapján választották ki azt az 50 személyt, akikkel később még egy kétórás interjút is készítettek (Schlieben-Lange 1977).

A nyelvcsere nyelvi aspektusának vizsgálatára a nyelvi teszteken kívül az irányított beszélgetések nyújtanak kiváló lehetőséget (vö. Labov 1988, Borbély 1996).

Az antropológiai kutatásokban alkalmazott résztvevő megfigyelés a nyelvcsere-kutatásokban is jól alkalmazható (vö. Gal 1979). Ilyenkor a kutató igyekszik a közösséggel alaposan megismerkedni és nyelvi szokásaikat megfigyelni. A megfigyelésekről jegyzetek készülnek, amelyeket interjúhelyzetben később tesztelni lehet (Gumperz 1982: 41). A megfigyelésen alapuló gyűjtések gyakran valósabb adatokat eredményeznek, mint a magnetofonos vagy a kérdőíves gyűjtések. A beszélők ugyanis ekkor nem tudják, hogy beszédjüket figyelik, vagyis a „megfigyelői paradoxon” kiküszöbölhető.⁶ Mivel azonban a megfigyeléssel történő adatgyűjtés nagyon időigényes, általában más típusú adatgyűjtéssel (pl. kérdőíves vizsgálat) együtt szokták alkalmazni. Bell (1976: 187–191) konvergencia elve szerint az új adatok annál értékesebbek a régi eredmények megerősítése vagy értelmezése szempontjából, minél eltérőbb módokon gyűjtötték azokat (Wardhaugh 1995: 22).

A terepmunka során nagyon fontos az adatgyűjtő (terepmunkás) és a vizsgált közösség tagjai közötti jó viszony kialakítása is. Susan Gal a közösség megismerése és saját maga elfogadtatása után (ami hat hónapot vett igénybe) kezdte el a kérdőíves munkát. Bartha Csilla az amerikai magyarok körében végzett gyűjtéseikor, többek között, a helyi magyar egyházi kórusban énekelt, és a helyi magyar rendezvényeken szolgált fel (Bartha személyes közlése).

Az esettanulmányokat (életrajzi elemzések) általában a kvantitatív módszerek mellett kiegészítésként alkalmazzák (vö. Dressler – Wodak Leodolter 1977).

⁶ Labov szerint a nyelvészeti kutatások célja, hogy leírják azt a beszédet (a „valódi köznyelvet”), amely olyan helyzetben keletkezett, amikor a beszélőket nem figyelték. Interjúhelyzetben ez sokkal nehezebb és Labov szerint csak akkor érhető el, ha a beszélő fokozottabb érzelmi állapotba kerül. Ilyet a terepmunkás olyan témájú kérdésekkel érhet el, mint például a „halálveszedelem” (1972: 209–210).

Összegzés

A nyelvcsere folyamatának ismertetése és a róla szóló kutatások rövid áttekintése legvégén néhány lényeges következtetést szeretnék kiemelni.

A nyelvcsere (1) olyan nyelvi változás, amely elsősorban az alárendelt (emigráns vagy őshonos) kétnyelvű közösségekre jellemző; (2) közösségenként változó lehet lefolyását és faktorait illetően; (3) a hasonlóságok elsősorban azon közösségek esetében fordulnak elő, amelyek kulturálisan és gazdaságilag közel állnak egymáshoz; (4) kutatásakor mindenképpen több módszer együttes alkalmazása a legcélravezetőbb (interjúk, kérdőívek, tesztek alkalmazása, megfigyelés és esettanulmányok elemzése).

Hivatkozások

- Amastae, Jon (1982), *Language Shift and Maintenance in the lower Rio Grande Valley of Southern Texas*. In: Florence Barkin – Elizabeth A. Brandt – Jacob Ornstein–Galicia (eds.) *Bilingualism and Language Contact: Spanish, English, and Native American Languages*. Teachers College Press, Columbia University, New York – London. 261–277.
- Antal László (1981), *Nyelvek nyomában*. Kozmosz Könyvek, Budapest.
- Barth, F. (1969), *Ethnic Groups and Boundaries*. Little Brown and Co., Boston, MA.
- Bartha Csilla (1989). Adalékok a detroit-i magyar közösség nyelvéllapothoz. *MNy* 2: 230–235.
- Bartha Csilla (1995), *Nyelvcsere, nyelvvesztés: szempontok az emigráns kétnyelvűség vizsgálatához*. In: Kassai Ilona (szerk.), *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. A 6. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Budapest. 37–47.
- Bartha Csilla (1999). *A kétnyelvűség alapkérdései*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bell, R. T. (1976), *Sociolinguistics: Goals, Approaches and Problems*. Bastford, London.
- Bettoni, Camilla (1989). *Language loss among Italians in Australia: A summary of current research*. *I.T.L.* 83–84: 37–50.
- Borbély Anna (1996), *A magyarországi románok nyelvcserejének szociolingvisztikai vizsgálata*. Budapest. Kandidátusi értekezés.
- Borbély Anna (2000), *A kisebbségi nyelv megőrzését elősegítő faktorok Méhkeréken*. In: Borbély Anna (szerk.), *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztályán*, Budapest. 45–53.
- Brudner, L. A. (1972), *The Maintenance of Bilingualism in Southern Austria*. *Ethnology* 11(1): 39–54.
- Clyne, Michael (1982), *Multilingual Australia*. River Seine Publications, Melbourne.
- Coteanu, Ioan (1957), *Cum dispare o limba (istoromîna)*. *Societatea de stiinte istorice si filologice din R.P.R., Bucureşti*.
- Dressler, Wolfgang – Ruth Wodak Leodolter (1977), *Introduction*. *Linguistics* 191: 5–11.

- Dorian, Nancy C. (1981), *Language death. The Life Cycle of a Scottish Gaelic Dialect*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Duncan, O. D. – Lieberman, S. (1959), Ethnic segregation and assimilation. *American Journal of Sociology* 64: 364–374.
- Eckert, P. (1983), The Paradox of National Language Movements. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 4(4): 289–300.
- Fenyvesi Anna (1995), Magyar diglossia Szlovákiában. *BUKSZ 1995 Nyár.*: 232–234.
- Ferguson, Charles A. (1959), Diglossia. *Word* 15: 325–340.
- Ferguson, Charles A. (1975), Diglossia. In: Pap Mária – Szépe György (szerk.), *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Gondolat, Budapest. 291–317.
- Fishman, Joshua A. (1965), Language maintenance and language shift: The American immigrant case within a general theoretical perspective. *Sociologus* XVI.
- Fishman, Joshua A. (1966), Language loyalty in the United States: The maintenance and perpetuation of non-English mother tongues by American ethnic and religious groups. Mouton, The Hague.
- Fishman, Joshua A. (1968), Sociolinguistic perspective on the study of bilingualism. *Linguistics* 39: 21–49.
- Gal, Susan (1978), Peasant men can't get wives: Language Change and Sex roles in a bilingual community. *Language in Society* 7: 1–16.
- Gal, Susan (1979), *Language Shift: Social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. Academic Press, New York.
- Gal Susan (1991), Mi a nyelvcseré és hogyan történik? *Regio Kisebbségi Szemle* 1: 66–76.
- Glazer, Nathan (1966) The Process and Problems of Language Maintenance: An Integrative Review. In: Fishman, J. A. (ed.), *Language loyalty in the United States*. Mouton, The Hague. 358–368.
- Gorter, Durk (1984), The use of Teleboard for language teaching in Friesland. *International Journal of the Sociology of Language* 48: 99–113.
- Gorter, Durk (1987), Surveys of the Frisian language situation: some considerations of research methods on language maintenance and language shift. *International Journal of the Sociology of Language* 68: 41–56.
- Grosjean, François (1982), *Life with Two Languages. An Introduction to Bilingualism*. Harvard University Press.
- Gumperz, John J. (1971), The Speech Community. In: Anwar S. Gil (ed.), *Language in Social Groups. Essays by John J. Gumperz*. Stanford University Press, Stanford. 114–128.
- Gumperz, John J. (1982), *Discourse strategies*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hamers, Josiane F. – Michel H. A. Blanc (1989), *Bilinguality and Bilingualism*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hansen, M. L. (1952), The third generation in America. *Commentary* 14: 492–500.
- Hill, Jane – Kenneth Hill (1977), Language Death and Relexification in Tlaxcalan Nahuatl. *Linguistics* 191: 55–69.
- Huffines, Marion Lois (1980), Pennsylvania German: Maintenance and Shift. *International Journal of the Sociology of Language* 25: 43–57.

- Hymes, D. (1972), On communicative competence. In: Pride, J. – Holmes, J. (eds.), *Sociolinguistics*. Penguin, Harmondsworth. 269–293.
- Jaspeart, Koen – Kroon, Sjaak (1989), Social determinants of language loss. *I.T.L.* 83–84: 75–98.
- Kiss Jenő (1989), A kettősnyelvűségről. *MNy* 85: 406–411.
- Kloss, Heinz (1966), German American Language Maintenance Efforts. In: Fishman, Joshua A. (ed.), *Language Loyalty in the United States*. Mouton, The Hague. 206–252.
- Kloss, Heinz (1969), *Grundfragen der Ethnopolitic in 20. Jahrhundert*. Braumüller, Vienna – Bad Godesberg.
- Kontra Miklós (1984–85), Egy amerikai magyarok körében használt kérdőívről. *Magyar Nyelvjárások* 26–27: 57–67.
- Kontra Miklós (1990), Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból. A MTA Nyelvtudományi Intézete, *Linguistica series A, Studia et Dissertationes*, 5. Budapest.
- Kontra Miklós (1991), A terepmunkás dilemmái. *BUKSZ* 1991: 362–366.
- Labov, William (1966), *The social stratification of English in New York City*. Center for Applied Linguistics, Washington, D.C.
- Labov, William (1972), *Sociolinguistic Pattern*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Labov, William (1977), *Language in the inner city. Studies in the Black English Vernacular*. Basil Blackwell, Oxford.
- Labov, William (1988), A nyelvi változás és változatok. Egy kutatási program terepmunka-módszerei. *Szociológiai Figyelő*. IV. 4. 22–48.
- Lanstyák István (1993a), Álom és valóság között. *Irodalmi Szemle* 36/6: 69–78; 7–8: 96–105.
- Lanstyák István (1993b), Diglosszia és kettősnyelvűség. *Kétnyelvűség* 1/1: 5–21.
- Lanstyák István (1994a), A magyar magyar diglosszia néhány kérdéséről. *Kétnyelvűség* 2/1: 17–28.
- Lanstyák István (1994b), *Kétnyelvűség és nemzeti nyelv*. *Irodalmi Szemle* 37/2: 63–75.
- Lieberson, Stanley (1980), Procedures for Improving Sociolinguistic Surveys of Language Maintenance and Language Shift. *International Journal of the Sociology of Language* 25: 11–27.
- Lieberson, S. – G. Dalto – M. E. Johnston (1975), The course of Mother Tongue Diversity in Nations. *American Journal of Sociology* 81(1): 34–61.
- Li, Wen Lang (1982), The language shift of Chinese–Americans. *International Journal of the Sociology of Language* 38: 109–124.
- Mackey, William Francis (1967), *Bilingualism as a world problem*. Harvest House, Montreal.
- McNair, J. (1980), The Contribution of the Schools to the Restoration of Regional Autonomy in Spain. *Comparative Education* 16(1): 33–44.
- Paulston, Cristina Bratt (1994), *Linguistic minorities in multilingual settings. Implications for language policies*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.

- Romaine, Suzanne (1989), *Bilingualism*. Basil Blackwell, Oxford.
- Sándor Anna (1999), A kisebbségi nyelv sorsa a vegyes házasságokban. *Valóság* 8: 87–97.
- Sándor Klára (1998), A nyelvcsere és a vallás összefüggése a csángóknál. In: Jankovics József – Monok István – Nyerges Judit (szerk.), *A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai*. Róma – Nápoly, 1996. szeptember 9–14. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Rt. II., Budapest – Szeged. 1130–1150.
- Schlieben-Lange, B. (1977), The Language Situation in Southern France. *Linguistics* 19: 101–118.
- Sku[n]tnabb-Kangas, Tove (1997), *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Teleki László Alapítvány Könyvtára, Budapest.
- Stubbs, Michael W., (ed.) (1985), *The Other Languages of England*. Linguistic Minorities project. Routledge & Kegan Paul, London – Boston – Melbourne – Hanley.
- Tabouret-Keller, A. (1968), Sociological factors of language maintenance and shift: a methodological approach based on European and African examples. In: Fishman, Joshua A. – Ferguson, Charles A. – Das Gupta, Jyotirindra (eds), *Language problems of Developing Nations*. John Wiley and Sons, Inc., New York. 107–118.
- Thomason, S. (1982), *Historical Linguistics*. Unpublished manuscript. (Idézi Paulston 1994.)
- Timm, Lenora A. (1980), Bilingualism, Diglossia and Language Shift in Brittany. *International Journal of the Sociology of Language* 25: 29–41.
- Trudgill, Peter (1992), *Introducing Language and Society*. Penguin English, London.
- Trudgill, Peter (1995), Dialect and Dialects in the New Europe. *The European English Messenger*, IV/1. 44–46.
- Trudgill, Peter – Tzavaras, G. A. (1977), Why Albanian–Greeks are not Albanians: Language shift in Attica and Biotia. In: H. Giles (ed.), *Language, ethnicity and intergroup relations*. Academic Press, London. 171–184.
- Wardhaugh, Ronald (1995), *Szociolingvisztika*. Osiris – Századvég, Budapest.
- Weinreich, Uriel (1953), *Languages in Contact. Findings and Problems*. Publications of Linguistic Circle of New York Number 1. New York.
- Williamson, Robert C. – John Van Eerde (1980), 'Subcultural' Factors in the Survival of Secondary Languages: Cross National Sample. *International Journal of the Sociology of Language* 25: 59–83.